

RECENSIONS

Madeleine TARADACH, *El midrash. Introducció a la literatura midràshica, als targumim i als midrashim* (Col·lectània Sant Pacià XXXVIII), Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya - Editorial Herder - Fundació Scrinia, 1989, 236 pp.

Abans d'anar al Salvador l'estiu de 1989 ja havia llegit el llibre que ara presento. Hauria volgut fer-ne la recensió ja en aquell moment. El temps se'm va tirar a sobre i no em fou possible. A la meua tornada el mes d'octubre tampoc no vaig poder fer-ho: les meves activitats com a professor i, poc després, els fets esdevinguts a la Universitat Centramericana de San Salvador em van tornar a impedir de posar-me a la màquina per escriure aquesta presentació. Ara, a punt de marxar cap a San Salvador per tal de col·laborar per una llarga temporada en l'esmentada universitat, no vull deixar passar més temps i em dispenso a escriure, ni que siguin unes poques ratlles, sobre el llibre de Madeleine Taradach.

És indubtable la importància que ha anat prenent en els últims temps l'estudi de la literatura rabínico-midràshica. Per què? Perquè, primer, ens ajuda a conèixer millor la cultura i la visió de la realitat pròpies del judaisme. Però també perquè conèixer i interpretar aquests textos intertestamentaris es fa indispensable per a l'exegesi del Nou Testament. El manual que ara presento ha estat motivat per aquestes dues raons.

La intenció de l'autora és clarament la d'oferir a professors i alumnes una «introducció» a l'esmentada literatura. I crec sincerament que ens trobem davant una bona introducció. Però, quin és el seu contingut?

Després d'un breu apartat terminològic, en el qual s'explica el significat i les classes de «midrash» en la Bíblia i en la literatura rabínica, ens trobem amb una primera part destinada a introduir el lector en la tècnica midràshica en la Bíblia. Això l'autora ho fa d'una manera força pedagògica. Per tal que s'entengui millor, ens posa tres exemples de tècnica midràshica: el miracle de les guatllas en el llibre de la Saviesa, l'episodi de la serp d'aram també en el llibre de la Saviesa, i finalment el text que diu «d'Egipte he cridat el meu fill» (Mt 2,15b) vist com a midrash que recull íntegrament el text veterotestamentari d'Os 11,1.

La segona part tracta de les versions aramees o «targums» i queda estructurada de la següent manera: en una introducció en cinc apartats es parla dels termes «targum» i «meturgeman», de la situació vital en què neixen les versions aramees, de què s'entén per targum i quins escrits són considerats com a tals, dels procediments i les intencions del targum, i finalment de les versions aramees que ens n'han arribat. A continuació l'autora ens descriu els targums del Pentateuc (el de Babilònia -*Onquelos*- i els palestinesis -el *Targum Pseudo-Jonatan* o *Yerushalmi I*, el

Neophyti I, el *Fargmentari* o *Yerushalmi II* i els fragments del TgP de la Gueniza del Caire–), els targums palestinenecs dels profetes, i finalment els targums dels hagiògrafs (Job, Salms, Proverbis, Cròniques i els cinc *megillot*).

La tercera part és dedicada al «*corpus midrashicum*» o «midrashim». En vuit capítols descriu breument les diferents obres que poden ser considerades midràshiques: els midrashim tannaïtics, midrash rabba, els midrashim homilètics, els midrashim exegetics menors, obres d'agada narrativa, els midrashim ètics, algunes obres esotèriques i alguns reculls i comentaris aïllats.

Després d'aquest ràpid pas per l'índex del manual de Madeleine Taradach, crec que haurà quedat ben palès que, si bé breument, la introducció ens dona una idea bastant completa del que és la literatura midràshica i ens descriu amb unes poques pinzellades cada un dels escrits targúmics i midràshics.

En relació encara amb el contingut, vull fer esment finalment del glossari de termes propis de la literatura rabínico-midràshica amb el qual l'autora complementa el seu manual.

En la presentació, feta per la mateixa autora, demana excuses pels «errors de tota mena que s'hauran esmunyit en la nostra obra». Jo diria que no hi trobem pas grans errors. En tot cas només notaria que en alguns casos es dona una certa heterogeneïtat en la manera de transcriure les lletres hebrees o de fer servir alguns termes tècnics. Potser també diria que algunes de les repeticions en què cau, segurament, com diu ella mateixa, per la seva preocupació pedagògica, podrien evitar-se i fer així més àgil la lectura i l'estudi d'aquest manual. No és d'estranyar, finalment, que en una obra amb tantes citacions, amb tants noms no catalans i amb tantes notes crítiques, s'hagin escapat algunes errades i s'hagin oblidat algunes edicions o algun estudi de certa importància. A tall d'exemple, a la p. 56, línia 21, sobra la «g» en el cognom Berliner; i en el mateix lloc, sembla un oblit la manca de citació de l'edició del Targum Onkelos en cinc volums, amb *masora magna i parva*, datada l'any 1977 (ed. facsimil, ed. Makor, Jerusalem).

Tots aquests petits errors, però, no enfosqueixen els grans valors del llibre de Madeleine Taradach.

No resultava fàcil de reunir en un manual la informació sobre el complex conjunt de la literatura midràshica. Jo crec que l'autora ha fet un gran esforç metodològic i ha reeixit en el seu intent. Ha ordenat d'una manera pedagògica el material i ens l'ha descrit amb certa sobrietat però també amb claredat.

Ha estat també un encert d'incloure en la seva introducció la descripció i explicació sobre els targums, cosa que no s'ha fet en la introducció apareguda recentment en castellà sota els auspicis de la «Institución San Jerónimo».

És també de lloar l'esforç fet per l'autora, i reeixit en el conjunt, per actualitzar la bibliografia existent sobre el tema. Segurament ha hagut de cercar molt, però ha valgut la pena.

Crec que així mateix s'ha de fer esment en aquest capítol de valors del manual el fet que s'hagi publicat en català. Es contribueix d'aquesta manera a normalitzar la llengua catalana en el que fa referència a les ciències bíbliques –i en concret, rabíniques i intertestamentàries– i es contribueix també a posar a l'abast del lector en català una informació cada cop més important per a estudiar l'Antic i el Nou Testament.

No em queda més que agrair a Madeleine Taradach (i a Enric Cortès i Montserrat Camps, per la part que els toca) pel fet d'haver-nos ofert aquest manual, el qual, sens dubte, serà principi d'altres llibres d'aprofundiment sobre el tema.

Rafael de Sivatte

Evangelista VILANOVA, *Història de la teologia cristiana*. Vol. III: *Segles XVIII, XIX i XX*. Amb la col·laboració de Josep Hereu i Bohigas. Pròleg de Giuseppe Alberigo. Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya–Editorial Herder, 1989, 785 pp.

Acabada ja la ingent *Història de la Teologia cristiana* del P. Vilanova i col·laboradors, s'im-

posa l'agraïment i la joia dels lectors per tant de treball esmerçat, per tantes informacions acurades, per les innumerables notes que fonamenten les assercions, pel miler i mig llarg d'autors citats: l'índex onomàstic ocupa en efecte una quarantena àmplia de pàgines.

El poeta Josep Vicenç Foix, que estimava Montserrat, sens dubte se n'alegraria profundament d'aquest projecte dut a terme. Ell tenia la convicció que Catalunya era un país inacabat que feia obres inacabades, el paradigma de les quals era la Sagrada Família gaudiniana. Ara trobaria que el projecte està adequat a la seva realització: està acabat en conjunt i gairebé en tots els seus detalls. Vilanova ha evitat el doble escull del projecte migrat, realitzat de qualsevol manera, i del projecte colossalista, truncat pel «complex de Babel», incapaç de finir el que es va començar. Cal notar, a més, la perfecta simetria entre dues obres acabades recentment: la que estic recensionant i la *Historia de la Filosofia Moderna*, del P. Eusebi Colomer. Fa pocs mesos que aquest altre autor català ha vist com era editat el tercer i darrer volum que corona la seva història filosòfica. Ambdues obres honoren la Facultat de Teologia de Catalunya. Hi restaran sens dubte com a realitzacions monumentals i cabdals. La coincidència en posar la *darrera pedra* en un país tan afeccionat a les cerimònies de posar-ne només la *primera* tal vegada indiqui, a més, que alguns hàbits comencen a canviar.

En primer lloc, vull presentar acuradament les *quatre parts* de l'obra per tal que hom es faci càrrec del que representa el conjunt.

Una *primera* part, de caràcter més filosòfic, «L'era de la raó en els seus inicis», coincidint pòrtic per on s'entra a la Modernitat i a la Il·lustració. Modèlic el segon capítol, a cura de Josep Hereu, on desfilen les «columnes» de la Filosofia postescolàstica: Descartes, Pascal, Malebranche, Spinoza, Leibniz, Hobbes i Bayle. Un tercer capítol clou aquesta part amb les «Respostes d'una teologia qüestionada».

La *segona* part, «La Il·lustració i la seva problemàtica teològica», apareix com el «clímax» del camí ascensional de l'anterior. Els aclariments filosòfics de J. Hereu tornen a ser imprescindibles. Queda clar que, quan la Il·lustració empra el mot *raó*, en tat està encunyant una nova concepció de la intel·ligència, marcada per uns nous atributs: la raó és autònoma, apareix lliure i emancipada de qualsevulla altra instància que incideixi en el pensament. La raó emancipada és per tant la raó àrbitre, que judica, com a tribunal suprem, tot l'àmbit de la racionalitat. Potser això no suposa pas un trencament total amb el conjunt de la tradició grega i escolàstica però sí que hi ha trencament respecte de l'objectivisme platònic-aristotèlic-tomista. El subjectivisme modern és un fet.

Sengles capítols, després d'un primer capítol introductori, dirigeixen la mirada a les tres grans àrees culturals europees d'on brollen els tres principals brots de la Il·lustració: el segon, el deïme a Anglaterra, on el lector trobarà una informació precisa i acurada d'un sector del pensament i d'uns noms, que, en el nostre àmbit cultural, sempre resten un xic borrosos: Lord Herbert de Cherbury, R. Boyle, Newton, Toland, Clarke... El tercer, l'Enciclopèdia francesa, terreny molt més conegut. El quart finalment, el pietisme i la Il·lustració a Alemanya, amb els grans noms de Wolff, Reimarus, Lessing, Herder, Jacobi i Kant, que és tractat amb una comprensió precisa i fonda, i té un apartat sobre la seva recepció, sobretot pel que fa a la doctrina moral.

Aquesta segona part clou amb la teologia de l'Espanya del s. XVIII, amb l'il·luminisme italià i, finalment, amb un capítol interessant, «La Revolució francesa des de la Teologia». És un d'aquells capítols «d'ambient» en els quals, tal com vaig assenyalar en la meua recensió del primer volum, el P. Vilanova n'és mestre, valent-se de la seva tècnica impressionista d'evocar els ingredients històrics, humans i, fins i tot, psicològics en joc (pp. 201-203).

Una bona pedra de toc per a valorar una Història de la Teologia és el tractament donat a la famosa escola de Tübinga. Per trobar-la ens haurem d'endinsar en la *tercera* part, i entrar així en el cor del s. XIX protestant i catòlic; romàntic i travessat per les ventades de la revolució i per la calma de la restauració. Després d'uns acurats capítols sobre Romanticisme i Idealisme, sobre la Poètica alemanya tenyida de panteisme en Goethe, en Novalis i en Hölderlin, i sobre la

filosofia idealista alemanya, apareix la teologia catòlica als països germànics (Günther, Hermes i Frohschammer) i la presentació dels «tres grans» de l'escola de Tubinga: Drey, Moehler i Kuhn. Una altra repassada breu a la teologia «clàssico-romàntica» a Espanya –amb Balmes i Donoso– així com a l'erm italià, ens fa passar ràpidament a l'ortodòxia russa i, novament, a la filosofia: «De Hegel a Nietzsche.»

És així com arribem a la culminació de l'obra en la *quarta* part, «Del Vaticà I al Vaticà II».

Entre els dos Concilis hi ha, però, dues perles del tercer volum que no voldria pas oblidar: la dedicada a la *Teologia biogràfica: els sants*; i la reflexió fonda sobre la *crisi modernista*. Dos punts on l'acte de llegir es converteix en la preparació del rellegir i de la meditació personal a què invita el text de la *Història*.

Arribem així als dos Concilis. La informació és més objectiva pel que fa al primer Concili del Vaticà, mentre que Evangelista Vilanova adopta sorprenentment una postura força crítica pel que fa al Vaticà II.

L'immens treball del P. Evangelista es clou amb un «Balanç i Perspectives»: una repassada a les teologies dels continents no europeus. El seu final, vers Orient, vers la teologia asiàtica, sembla tenir quelcom de significatiu, gairebé diríem d'intenció profètica.

Així podem donar per acabada la panoràmica descriptiva d'una obra que mereix admiració i congratulacions.

El comentari voldria ser cenyit i breu, com ho ha estat la presentació descriptiva.

M'ha semblat que es podien establir tres nivells de comprensió en l'obra del P. Vilanova.

En *primer* lloc es tracta d'un Manual. Els qui en el Batxillerat vam gaudir amb una obra informativa i formativa, avui oblidada –m'estic referint a la *Història de la Literatura* de Guillem Díaz-Plaja– no veuran en el mot «Manual» cap reserva pejorativa. Ans al contrari: en el Manual predomina la informació objectiva, fins i tot la dada erudita que guia i orienta en les estances del passat i que permet al lector de conèixer i assumir com a seu aquest passat.

En aquest Manual, Vilanova hauria pogut seguir l'exemple de K. Barth en la seva inoblidable *La Théologie protestante au dix-neuvième siècle*. S'hi parteix del criteri que la Història de la Teologia és la història doctrinal dels teòlegs, un per un. Així assistim a la desfilada severa i solemne dels Lessing, Kant, Herder, Novalis, Schleiermacher, Hegel... Vilanova fa més aviat història de la teologia en el marc de la història de l'Església. És el procés històric el protagonista i per això hom ha de cercar Loisy i Tyrrell en el marc del Modernisme, i Chenu i Congar en el marc de la «Nouvelle Théologie». Penso que, d'aquesta manera, Vilanova ha evitat sanament de veure's engolit pel pes ineludible de la història barthiana.

Un *segon* nivell es fa també mereixedor de tots els elogis: les indicacions de bibliografia recent que flanquegen tot el llibre. Són també una bona guia, però aquesta vegada no sols per a l'atent lector no especialitzat sinó també per a molts estudiosos que podran veure en filigrana, a través de la mateixa bibliografia posada al dia, l'estat mateix de la qüestió i els mitjans més apropiats per accedir-hi. Temes com l'escola de Tubinga, els dos Concilis vaticans, les diverses escoles de teologia contemporània, la crisi modernista a Catalunya i molts d'altres resten així oberts als estudiosos.

El *tercer* nivell és el del judici històric i la valoració explícita que Vilanova exerceix sobre diversos autors o èpoques. Pot semblar difícil de conjuminar amb el caire sobri, volgutament objectivista i informatiu, que sol prendre un Manual, tant si hom pensa en els *précis* francesos com en els Dictionaris alemanys.

Ja vaig assenyalar amb humor, pel que fa al primer volum, que sant Bernat no gaudia pas de bona premsa davant el nostre Autor. En el tercer volum l'enemic és l'Escolàstica (p. ex., p. 469), tot i que Vilanova salva els estudiosos de la Bíblia o de la història dels dogmes, penetrats de l'Esperit de sant Tomàs. Està bé aquesta excepció que manté la vigència dels treballs de Chenu i de Congar, en el marc i com a continuació dels quals s'inscriu, en definitiva, la *Història* que estic comentant. Una cosa és l'eixarrement de la segona i de la tercera escolàstica o neoescolàstica, i una altra cosa és la inspiració agustiniano-tomista que animà Rahner, o el coneixe-

ment profund i la inspiració de Tomàs que portà Gilson a oxigenar els estudis de la *philosophia perennis*, i que portà Congar i Chenu a plantar, en el cor del Vaticà II, el principi del *bonum operis*: l'autonomia de les coses creades, que és el *pendant* catòlic de la mentalitat d'emancipació dels il·lustrats. Posaré dos exemples més d'aquesta actitud valorativa radical:

Primer. L'autor retreu a Jaume Balmes –que morí el 1848– que no fos sensible al pensament de Feuerbach, que escriví les seves dues obres cabdals –*Das Wesen des Christentums* i *Das Wesen der Religion*– el 1841 i el 1847. Em sembla que aquest retret està marcat per un cert *rigorisme* que contrasta amb la proverbial bonhomia de l'autor.

Segon. El rigor del judici històric afecta fins i tot el Concili Vaticà II. L'eslògan «insuficiència intel·lectual i profètica», en llavis de qui ho va pronunciar, essent jo mateix present, era un crit d'angúnia pastoral: era el desig que l'Església alcés el llistó intel·lectual del seu àmbit i dels seus membres. Ara, situat dins la consistència pròpia d'una obra acadèmica, sona gairebé com una requisitòria, que fóra bo de matisar, tenint en compte sobretot la prevista edició italiana.

Oi més que, a mida que avança l'anàlisi, el P. Vilanova matisa el judici i reconeix de bon grat tres fites importants aconseguides pel Vaticà II:

a) El Vaticà II ha signat la pau amb la societat moderna i amb la cultura liberal a base de considerar l'Església a través dels conceptes operatius de *Poble de Déu* i de *Sacramentum salutis* que donen de la comunitat de fe una visió més religiosa que la *societas perfecta*. D'aquesta manera es perfila la presència i la missió de l'Església en la societat democràtica i pluralista. S'hi afegeix la doctrina i les preses de posició pràctiques de *Gaudium et Spes* i, sobretot, del *Decret sobre la llibertat religiosa*, que canvien l'actitud d'enquadrament impositiu per la d'oferiment lliure, però efectiu, de la fe.

b) Almenys a nivell de principi, el Vaticà II pren en compte, de forma seriosa, la realitat i l'autonomia del que és humà, obrint pas i lloc a tot l'esforç actual del progrés i de l'ascensió humans.

c) Són moltes les «perles» de *Dei Verbum* i de *Sacrosanctum Concilium*: entre les primeres, Vilanova hi reconeix de bon grat el contrapès que el Vaticà II posà al coneixement «natural» de Déu, definit al Vaticà I. Entre les segones, encara s'han d'aprofundir, aplicar i fer més senzilles les intuïcions d'aquest Document de cara a la celebració viva i participada.

En resum, el Concili és de transició perquè ha posat les bases per a una construcció que encara no ha estat prou desenvolupada: perquè no hi són encara els mecanismes adients d'aplicació. Exemple cabdal: la Col·legialitat, afirmada com a base de l'edifici, però encara no aplicada de forma conseqüent.

No he deixat d'assenyalar allò que, a mi, em semblen punts discutibles, però tampoc voldria acabar el comentari a una obra realment excepcional amb l'assenyalament d'allò que el Quixot anomena «lunares que no menguan la belleza». L'obra d'Evangelista Vilanova és més que un rostre i més que un arbre. És una desfilada d'humanitat; és un bosc on el viatger pot descansar en cada un dels seus racons. El panorama és suggestiu. L'erudició no fatiga, perquè ha estat ben païda. El resultat honora la nostra Facultat i el nostre país.

Josep M. Rovira Belloso

Traditio et progressio. Studi liturgici in onore del Prof. Adrien Nocent, OSB, a cura di Giustino FARNEDI (Studia Anselmiana 95 - Analecta liturgica 12), Roma, Pontificio Ateneo S. Anselmo, 1988, 692 pp.

Impressionant miscel·lània d'estudis amb què el Pontificio Istituto Liturgico de Roma, ubicat a l'Ateneo Anselmiano, a l'Aventí, ha volgut retre homenatge a Dom Adrien Nocent en ocasió dels seus setanta-cinc anys. Aquest incansable investigador de la litúrgia, monjo de Maredsous i professor de l'Institut romà de Litúrgia des dels seus mateixos inicis (en fou un dels fundadors), es mereixia de debò aquest homenatge. Trenta estudis, més la presentació i la bibliografia de

l'homenatjat, feta per l'editor, Giustino Farnedi (pp. 5-23), i una semblança i esbós biogràfic, amb el títol ben encertat de *La liturgia è vita: Adrien Nocent* (pp. 25-33), omplen les pàgines del volum. Els treballs d'investigació, aplegats per ordre alfabètic dels autors, no es deixen distribuir fàcilment en grups temàtics ni la quantitat permet de parar-se aquí a comentar-los, cosa que demanaria molt d'espai. Però sí que es fa necessari d'exposar-ne el contingut. I la forma més senzilla em sembla que és reproduint l'índex, però donant un número a cada una de les col·laboracions, per tal de poder-nos-hi referir més còmodament més avall.

1. AUGÉ, M., *Preghiera liturgica e non liturgica. Alcune riflessioni su un dibattito ancora in atto* (pp. 35-44).
2. BAROFFIO, B., *L'«Ordo Missae» del Rituale-Messale Vallicelliano E 62* (pp. 45-79).
3. BÜCKMANN, A., *Gibt die Regel Benedikts Hinweise zum Verhältnis von Psalmodie und Stillgebet?* (pp. 81-111).
4. BROVELLI, F., *Ragioni e compiti del movimento liturgico. Un singolare testo di M. Bendi-scioli scritto nel 1931* (pp. 113-124).
5. CHAVASSE, A., *Le Sacramentaire Grégorien. Les additions et remaniements introduits dans le témoin P.* (pp. 125-148).
6. CHUPUNGCO, A., *The Adaptation of the Liturgical Year: A Theological Perspective* (pp. 149-161).
7. DE CLERCK, P., *La prière gallicane «Pater Sancte» de l'Ordination Episcopale* (pp. 163-176).
8. DELL'ORO, F., *Frammento di Rotolo Pontificale del secolo XI* (pp. 177-204).
9. DUPONT, J., *«Laisse là ton offrande devant l'autel...»* (pp. 205-214).
10. GY, P.-M., *Les répons de l'Office nocturne pour la fête de S. Martin* (pp. 215-223).
11. HÄNGGI, A., *Zwei interessante alte «Ordines Unctionis Infirmorum» in Basler Missale des 11. Jahrhunderts* (pp. 225-246).
12. JOUNEL, P., *Liturgie et Société dans la Rome papale en 1870* (pp. 247-272).
13. KAVANAGH, A., *Notes on Dismissals in the Divine Liturgy of Constantinople* (pp. 273-286).
14. LANG, O., *«Serviendo consumi». Gedanken zu einer benediktinisch-liturgischen Spiritualität* (pp. 287-309).
15. MARTIMORT, A.-G., *La Lecture Patristique dans la Liturgie des Heures* (pp. 311-331).
16. MOLIN, J.-B., *Quelques textes médiévaux de la Prière Universelle* (pp. 333-358).
17. MPONGO, L., *Vers un rite africain de la célébration de la passion du Seigneur* (pp. 359-374).
18. NEUNHEUSER, B., *«Ut Mysterium paschale vivendo exprimatur»* (pp. 375-389).
19. OLIVAR, A., *«Prósjomen». El contexto histórico de una antigua fórmula litúrgica* (pp. 391-411).
20. PANIMOLLE, S., *Il Battesimo e la Pentecoste dei Samaritani* (pp. 413-436).
21. RAMIS, G., *Los formularios romanos de las misas de Bendición de vírgenes y viudas* (pp. 437-467).
22. RAQUEZ, O., *Les Confessions de foi de la Chirotonie Episcopale des Églises Grecques* (pp. 469-485).
23. STADELMAN, A., *Bemerkungen zur Rolle des Kultes im Proverbienbuch* (pp. 487-515).
24. STUDER, B., *Das christliche Fest, ein Tag der gläubigen Hoffnung* (pp. 517-552).
25. TAFT, R., *Melismos and Communion. The Fraction and its Symbolism in the Byzantine Tradition* (pp. 531-552).
26. TRIACCA, A., *Le varianti redazionali della «Prefatio VI de Dominicis per annum» nelle due edizioni del «Missale Romanum»* (pp. 553-573).
27. VALENZIANO, C., *La «Ratio Studiorum» di Jean Mabillon* (pp. 575-596).
28. VERBRAKEN, P., *Vint-cinq notices liturgiques tirées des rétractations inédites de dom Germain Morin* (pp. 597-619).

29. VOGÜE, A. DE, *Les offices nocturnes de Saint Colomban et des «Catholiques»* (pp. 621-641).

30. ZANON, G., *Il rituale di Brescia del 1570 modello del Rituale Romano di Paolo V* (pp. 643-681).

Aquesta llista mostra ja l'interès del volum. No hi manquen estudis de caire més bíblico-exegètic (núms. 9,20,23); n'hi ha tres de dedicats a les litúrgies orientals (13,22,15); un d'adaptació litúrgica a l'Àfrica negra (17); alguns es refereixen a l'ofici diví i a la litúrgia monàstica (3,10, 14,15,29); són importants les aportacions sobre llibres litúrgics: sacramentaris, rituals o altres (2,5,8,11,30), o sobre formularis de la missa (21,26); uns quants es poden classificar dins un tema més ampli de generalitats de la litúrgia: història, espiritualitat, moviment litúrgic, etc. (1,4,12,18); n'hi ha un de consagrat a l'ordenació episcopal (7). Deixo per al final alguns estudis que voldria destacar particularment: l'estudi sobre formularis medievals de l'*oratio fidelium* (16), continuació i complement del que el mateix autor havia publicat, en 1967, dins la *Miscellanea liturgica G. Lercaro* II, pp. 313-468. El destaco, perquè hi recull dos formularis catalans (en la primera ocasió ja n'havia publicat algun altre), un de Cuixà i l'altre de Montserrat, publicats anteriorment per A. Cazes-H. Miret i per Cebrià Baraut (i no pas Cedria Barraut) respectivament. El P. A. Olivar (19), seguint amb la seva sèrie d'estudis sobre la predicació patristica (destinats a una història de la predicació antiga, ara en curs de publicació), examina la fórmula diaconal per a demanar atenció als fidels (*próskhomen*). En darrer lloc, esmento dos estudis sobre liturgistes benedictins: Mabillon (27) i Morin (28). En aquest darrer cas, cal agrair al P. Verbraken la publicació d'aquestes retractacions inèdites del savi benedictí. La presentació que ell en fa (enquadrament del tema i bibliografia complementària) fan molt interessants aquestes pàgines. El volum s'acaba, molt encertadament, amb un índex de les fonts manuscrites citades al llarg del volum.

Aquest volum miscel·lani honora tant la col·lecció que l'acull com la persona a qui va destinat. Personalment, només lamento que, per circumstàncies diverses, ben involuntàries, la meua aportació a aquest homenatge no hagués pogut figurar en aquest volum. Vaig subsanar aquesta mancança dedicant-li un article (*L'antico ordo agiopolita di quaresima conservato nella preghiere italo-greche dell'ambone*) en la revista fundada i dirigida pel mateix P. Nocent (*Ecclesia Orans* 5, 1988, pp. 77-87). I és que no podia deixar de sumar-me a l'homenatge al savi liturgista, antic col·lega i sempre bon amic. *Ad multos annos!*

Sebastià Janeras

N. GAUTHIER-J. CH. PICARD, *Topographie Chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIIIe siècle: I-Province ecclésiastique de Trèves (Belgica Prima), Paris 1986; II-Provinces ecclésiastiques d'Aix et d'Embrun (Narbonensis Secunda et Alpes Maritimae), Paris 1986; III-Provinces ecclésiastiques de Vienne et d'Arles (Viennensis et Alpes Graiae et Poeninae), Paris 1986; IV-Province ecclésiastique de Lyon (Lugdunensis Prima), Paris 1986; V-Province ecclésiastique de Tours (Lugdunensis Tertia), Paris 1987; VI-Province ecclésiastique de Bourges (Aquitania Prima), Paris 1989; VII-Province ecclésiastique de Narbonne (Narbonensis Prima), Paris, Éditions De Boccard, 1989.*

D'aquesta obra, de la qual ja han estat publicats set fascicles amb una normalitat i rapidesa sorprenents, té la finalitat eminentment pràctica d'ofrir als arqueòlegs i als historiadors tot el que fins ara se sap dels antics edificis religiosos cristians –basíliques, baptisteris, martiris, monestirs...– de les ciutats de les antigues províncies romanes de la Gàl·lia, des dels orígens fins a mitjans s. VIII, quan els carolingis suplantaren l'antiga dinastia merovíngia. És fruit d'u equip dirigit pels professors Gauthier i Picard, en el qual figuren noms tan prestigiosos en l'àmbit de l'arqueologia cristiana com, per exemple, Noël Duval, P. Albert Février i Charles Pietri, entre

altres. Els volums contenen una o dues províncies segons la quantitat de materials que ofereixen. Després d'una introducció general sobre els objectius de l'obra, el lector troba en cada volum la història global de la província i un dossier per a cada una de les ciutats que comprenia. Aquest dossier s'inicia amb una bibliografia exhaustiva sobre tot el que es refereix als orígens i a la topografia civil de la ciutat, i a la seva cristianització i a la nova topografia cristiana que això originà. Segueix la planta de la ciutat amb l'indicació d'on eren col·locats els monuments civils i els cristians, amb un comentari sobre l'evolució del quadre urbà en l'Alt i en el Baix Imperi i en l'Alta Edat Mitjana. Després ja es passà a explicar la topografia cristiana pròpiament dita, on es parla dels orígens del cristianisme a la ciutat, dels edificis que componien l'antic grup episcopal, dels altres edificis religiosos urbans i dels situats fora muralla. Quan cal, també es parla dels edificis de localització i data incerta. Tots els fascicles són molt importants, però per a nosaltres ho és especialment l'últim, perquè és dedicat a les ciutats episcopals de l'antiga Gàl·lia Narbonesa, a les quals, en els ss. VI-XI tan profundament restaren unides les esglésies catalanes. L'obra mereix la màxima lloança per la seva rigurositat científica i pel caràcter eminentment pràctic que té. Els autors i editors, per a portar-la a terme han comptat amb el suport del ministeri d'Educació Nacional francès i del C.N.R.S. Encara que a la nostra península tenim menys documentació antiga –ens falta, per exemple, un equivalent a Gregori de Tours– i que les excavacions urbanes es presenten força endarrerides, seria interessant que els nostres historiadors i arqueòlegs, que de bons no en falten pas, es decidissin a fer quelcom de semblant per a tota l'antiga Hispània.

M. S. Gros i Pujol

Romuald MÜLLER, *Jakobus-Liturgie und Liturgie der Vorgeweihten Gaben*, Ostreferat des Instituts für weltanschauliche Fragen, Zürich 1986, 136 pp.

El text ordinari de la litúrgia eucarística segons el ritu bizantí, l'anomeanada Divina Litúrgia de sant Joan Crisòstom, és molt accessible al lector que no coneix el grec o l'eslau gràcies a les innombrables traduccions a les diverses llengües. En molt menor grau ja, l'anàfora de sant Basili, que moltes vegades acompanya l'anterior. Però el tercer formulari per a la celebració eucarística del ritu bizantí, la Litúrgia de sant Jaume, és força més desconegut, fins i tot pels mateixos que practiquen el ritu bizantí, per tal com, fora de Jerusalem, és emprada en molt comptades ocasions –normalment, en la festa de sant Jaume. I és que la Litúrgia de sant Jaume té una estructura diferent del ritu bizantí habitual. D'origen jerosolimità, fou també la litúrgia d'Antioquia i de les comunitats que en depenien, i és per això que l'estructura de la Litúrgia de Jaume s'adiu més amb el ritu siríac. El nucli essencial del formulari pot ser anterior al s. IV. Per tot això, aquests textos són d'un interès molt gran per als liturgistes, i una traducció –sobretot si és ben feta i ben presentada, com en el cas present– és sempre benvinguda. L'opuscle conté, a més, els textos ordinaris de la Litúrgia de Pre-santificats, pròpia per als dies feiners de Quaresma, més concretament per als dimecres i divendres, ja que els altres dies no hi ha cap mena de litúrgia eucarística. La Litúrgia de Pre-santificats, com és sabut, no és altra cosa que un ofici de vespres (amb algunes particularitats), seguit d'un ritu de comunió amb els dons consagrats el diumenge anterior.

La traducció em sembla molt correcta. Algunes fórmules breus i respostes són donades també en grec i en eslau (transcrites).

Després de cada una de les dues litúrgies hi ha una explicació històrico-litúrgica, breu però clara i ben documentada, i una bibliografia essencial. La presentació tipogràfica i externa de l'opuscle és impecable.

Sebastià Janeras

Rauchspur der Tauben. Radziwill-Chronik, trad. per Helmut GRASSHOFF, Dietrich FREYDANK i Gottfried STURM, amb la col·laboració de Jutta HARVEY, Leipzig-Weimar, Gustav Kiepenheuer Verlag, 1986, 480 pp., 35 il·lustracions.

En els orígens de la literatura eslava hi ha un text històric d'una importància cabdal, que és conegut amb diversos noms: *Crònica de Nèstor*, o bé *Crònica dels anys passats*, per tal com en el manuscrit porta el títol següent: «Narracions d'un monjo de la Laura de les Coves de Teodosi sobre el temps passat...». El nom de *Crònica de Radziwill* li fou donat pel fet que el manuscrit que la conté, del s. XV, fou propietat del príncep polonès Janusz Radziwill. Nèstor, monjo de la Laura de les Coves, de Kíev, que donà nom a la Crònica, acabà la seva redacció vers 1113. Una segona redacció d'aquesta crònica fou feta en 1116 per Silvestre, abat del monestir de Sant Miquel, prop de Kíev. Una tercera redacció, anònima, data de 1118. La Crònica de Radziwill segueix la segona redacció, la de Silvestre, que va després del Diluvi fins a l'any 1110, però amb una continuació que arriba fins a 1206 (i sembla que devia arribar fins a 1212) i que havia estat redactada a Vladimir. El còdex que conté aquesta crònica més completa, que porta el nom de *Crònica de Radziwill*, és un manuscrit del s. XV (1490). En 1668, el príncep Boguslaw Radziwill va regalar aquest manuscrit a la Biblioteca de Königsberg (l'actual Kaliningrad), fins que, en 1761, va passar a la Biblioteca de l'Acadèmia de Ciències de Sant Petersburg (avui Leningrad), on encara es conserva.

El manuscrit té 251 folis, però hi ha algunes llacunes. La característica especial d'aquest còdex són les 671 esplèndides miniatures en color. La primera edició (però només la primera part) d'aquest text fou impresa a Sant Petersburg l'any 1717. En 1902 hom va fer una edició fotomecànica del manuscrit, força correcta per a aquell temps. Quant a traduccions alemanyes, aquesta és la primera completa, cosa que la fa més valuosa. Com a apèndix (pp. 365-379), els traductors ofereixen un altre text important per a la història primera de l'antiga Rus': la *Instrucció (Poutxénie)* de Vladímir Monòmac, de l'any 1117. Les pàgines 381-453 contenen, després d'un breu lèxic de termes tècnics, les notes al text, amb indicació de les pàgines a què corresponen, no pas amb numeració de notes, cosa que no en fa gaire àgil la consulta. Un abundant índex de persones, cadascuna, a més, amb la datació pròpia (pp. 454-478), permet una consulta més fàcil del llibre. I cal agrair als editors les esplèndides reproduccions en color de 35 miniatures del còdex de Radziwill. No hi manca tampoc, a part, un full desplegable que conté: a) l'arbre genealògic de la dinastia ruríqida per a tot el període que comprèn la narració de la Crònica de Radziwill; b) dos mapes: l'Europa oriental dels ss. IX-XI, amb els pobles que l'habitaven, i la Rus' de Kíev des del s. XI fins al XIII.

Un llibre que els historiadors, especialment els medievalistes i els bizantinistes i orientalistes, consultaran amb molt de profit. La solvència de les persones que han preparat aquesta traducció alemanya, les mateixes que han ofert també la traducció alemanya del *Paterikon* de la Petxerska Lavra de Kíev, que presentem en aquest mateix número d'aquesta Revista, permet de treballar amb seguretat als qui no poden accedir al text original. I cal lloar l'empresa d'aquests eslavistes en la traducció d'aquestes obres bàsiques de la història civil i religiosa de l'antiga Rus' de Kíev.

Sebastià Janeras

Georg GALITIS - Georg MANTZARIDIS - Paul WIERTZ, *Glauben aus dem Herzen. Eine Einführung in die Orthodoxie*, München, TR-Verlagsunion, 1987, ²1988 (ed. ampliada), 262 pp.

Com diu el subtítol, el llibre és una introducció, una mena de manual d'iniciació a l'Ortodòxia. Una introducció feta amb la col·laboració de tres autors, dos grecs ortodoxos i un alemany catòlic, que es reparteixen els capítols i seccions. Un altre catòlic alemany, Werner Otto Feisst,

hi escriu un epíleg, on exposa les seves impressions personals en la descoberta de l'Ortodòxia. Kāthi Mantzaridu il·lustra el llibre amb alguns dibuixos. Una obra, doncs, plenament ecumènica. El capítol primer, «El món de l'Ortodòxia», presenta el concepte de l'Ortodòxia i una breu història de la separació entre Orient i Occident. En el punt que tracta la qüestió dels uniates, hi trobo algunes imprecisions en els fets històrics i en les xifres. Per exemple, el que actualment han fet saber els mitjans de comunicació sobre l'Església Catòlica d'Ucraïna no encaixa del tot amb la visió restrictiva que en dóna aquest llibre. Atent a l'expansió de l'Ortodòxia a Occident i en països de missió, aquest capítol dóna també xifres dels fidels ortodoxos en aquests llocs. L'Estat espanyol no hi figura; bé que les xifres en aquest cas serien molt baixes, caldria tenir present aquest punt en una futura nova edició.

El capítol segon, «L'Església Ortodoxa», i tercer, «La fe ortodoxa», exposen els trets principals de l'Ortodòxia. Dos capítols importants per a conèixer, explicat des de dins, l'Església Ortodoxa i la seva teologia: caràcter apofàtic, pasqual, místic i trinitari, divinització de l'home, acció de l'Esperit Sant, etc. Els capítols quart i cinquè, «La litúrgia ortodoxa» i «Mitjans i camins per a la salvació», són un petit manual de litúrgia: exposició del lloc sagrat, de la celebració de la litúrgia eucarística, de l'any litúrgic i dels sagraments; també –i no separat de la litúrgia– de l'experiència mística.

El darrer capítol, «L'Església Ortodoxa en el món d'avui», examina una sèrie de qüestions i problemes: tradició i renovació, ecumenisme, situació de l'Església Ortodoxa en els països socialistes; acaba amb unes pàgines sobre el futur concili panortodox i la seva preparació i etapes. Un petit glossari de termes i una bibliografia selecta completen el volum. Bé que cada tema és tractat molt breument, aquest llibre pot servir, veritablement, tal com s'ho proposa el subtítol, d'introducció a l'Ortodòxia. Alguns detalls seran sens dubte molt agraïts, com, per exemple, la taula de la pàgina 197, amb el nombre de monjos de cadascun dels monestirs del Mont Athos en onze anys diferents, de 1959 a 1986.

Sebastià Janeras

Das Väterbuch des Kiewer Höhlenklosters, ed. per Dietrych FREYDANK i Gottfried STURM, amb la col·laboració de Jutta HARNEY, Graz-Wien-Köln, Styria, 1989, 390 pp., 46 gravats.

Hi ha llibres l'aparició dels quals cal saludar molt especialment. Aquest n'és un. I són diversos els motius que justifiquen aquesta apreciació. En primer lloc, el fet d'oferir al públic textos espirituals de l'Edat Mitjana: sempre he defensat i propugnat l'edició i traducció de textos de la tradició cristiana. En segon lloc, la provenença d'aquests textos: el món eslau, ben desconegut a Occident, i més especialment a casa nostra. Més concretament, es tracta de textos de monjos del Monestir de les Coves (*Petxerska Lavra*) de Kíev. Aquest cèlebre monestir té dos fundadors: Antoni i Teodosi. El primer (983-1073), després d'haver viscut durant uns anys al Mont Athos, tornà a Kíev, on dugué vida d'anacoreta en una cova a la vora del riu Dnièper (1028) i aviat se li ajuntaren altres anacoretes en les coves veïnes. Posteriorment, vers l'any 1050, el monjo Teodosi (1008-1073) hi introduí la vida cenobítica i fou, de fet, el veritable fundador del Monestir de les Coves, el qual esdevingué un centre d'irradiació espiritual i cultural que tingué una gran importància en la història de l'Església, primer de Rus' i, després, de tot Rússia. Al costat de les construccions monàstiques en superfície, s'han conservat les Coves, convertides aviat en autèntiques catacumbes on eren enterrats els monjos i els jerarques, que les condicions del clima conservava momificats, i que eren objecte de pelegrinatges. En trobem un cas, per ex., en els *Relats sincers d'un pelegrí al seu pare espiritual* d'un autor anònim rus de mitjan s. XIX (traducció catalana dins la col·lecció «Clàssics del Cristianisme», Barcelona 1988).

El llibre és un *Paterikon* (en grec; en eslau: *Paterik*), és a dir, un recull de vides de Pares (monàstics), en el cas present, de Pares del Monestir de les Coves de Kíev. Aquest recull data de la

primera meitat del s. XIII i és una mostra molt notable de la literatura eslava antiga, arribada ja a un elevat grau de perfecció, alhora que un document molt important de la història eclesiàstica de la Rus' de Kíev.

Aquest *Paterikon* de Kíev apareix en aquesta edició traduït per primera vegada tot sencer, traducció que es basa en l'edició de D. Abramovič (1930). El text, dividit en trenta-vuit «narracions» i traduït per W. Förster, D. Freydank, S. Kähler i G. Sturm, va seguit d'un apèndix amb set fragments de cròniques (Crònica de Nèstor, Crònica d'Hipati, etc.) relatius als primers anys del Monestir de les Coves, traduïts per G. Sturm. El llibre es complementa encara amb un breu vocabulari on s'expliquen certs termes tècnics (arximandrita, boiar, grivna, etc.), una sèrie de notes a cadascuna de les trenta-vuit narracions (bé que les referències són fetes a les pàgines del llibre, no a números de notes, cosa que entrebanca la consulta), un abaciologi de la Petxerska Lavra (des del fundador sant Antoni —mitjan s. XI— fins a l'abat Akíndinos, a mitjan s. XIII), obra de J. Harney. Una bibliografia prou abundant (pp. 368-372) i un índex de noms de persones (pp. 377-388), que permet un ús molt més profitós del *Paterikon*, clouen el llibre. Un encert també d'aquesta traducció alemanya és la incorporació de les xilografies que il·lustraven la primera edició impresa d'aquest *Paterikon*, feta a la impremta de la mateixa Petxerska Lavra en 1661.

Aquesta traducció, feta a la República Democràtica Alemanya, i amb *copyright* de l'editorial Köhler und Amelang, de Leipzig (1988), ha aparegut en 1989 a la República Federal d'Alemanya, dins l'editorial Styria, que n'ha rebut la llicència. Un llibre excel·lent, recomanable des de tots els punts de vista, important per a conèixer el monaquisme de l'antiga Rus', i que agrairíem que algú es decidís a traduir al català, ni que sigui —atesa la dificultat de l'eslau antic— sobre la base d'aquesta traducció alemanya, que trobem molt correcta. L'interès que molts lectors han mostrat ja per autors espirituals de l'Església Oriental es veuria certament satisfet.

Sebastià Janeras

Lothar LEISE, *Die Taufe in der orthodoxen Kirche. Geschichte, Spendung und Symbolik nach der Lehre der Väter* (Sophia 25), Trier, Paulinus Verlag, 1987, 353 pp., 32 làmines.

La col·lecció «Sophia» ens ha ofert ja una sèrie de volums molt interessants sobre temes de les Esglésies Orientals. El mateix Dr. Leise, professor a Münster, té publicats diversos volums en aquesta mateixa col·lecció, amb títols tan suggerents com *Els àngels en la fe de l'ortodòxia*, *Nicolau de Mira*, *Maria en la proclamació de Crist de l'any litúrgic ortodox*, *El testimoni de fe en l'Església Armènia*. En el llibre que ara presentem, el subtítol n'explicita bé el contingut. L'obra s'estructura en quatre parts. La primera examina el desenvolupament de la teologia i del simbolisme baptismals en els tres primers segles. En la segona, la litúrgia i la teologia del baptisme del s. VI, l'autor presenta el pensament dels Pares grecs sobre el baptisme cristià i sobre el baptisme de Crist com a prototipus del baptisme dels cristians; a partir dels textos patristics va resseguint les etapes i els elements de la iniciació cristiana; un capítol que interessa directament l'arqueologia i l'art examina els baptisteris (edificis i piscines baptismals) com a símbol de la sepultura de Crist i del paradís renovat. Un altre examina les prefiguracions bíbliques del baptisme. Tots aquests capítols es basen en textos patristics, en primer lloc, naturalment, en les catequesis baptismals. Ciril de Jerusalem, Teodor de Mopsuèstia, Joan Crisòstom, Gregori de Nissa i Basili de Cesarea són els autors que hi apareixen amb més freqüència. També és la part a què corresponen la majoria d'il·lustracions que enriqueixen el volum, sobretot per al capítol sobre els baptisteris.

La tercera part estudia el ritu bizantí del baptisme a Constantinoble i presenta diversos textos poètico-litúrgics relatius al baptisme. La quarta part presenta la traducció alemanya del ritual actual de l'administració del baptisme segons el ritu bizantí ortodox; d'una manera molt didàc-

tica, el text del ritual és donat en les pàgines senars, mentre que en les pàgines de número parell hi ha breus explicacions que ajuden a entendre'n el sentit i el contingut espiritual. Així, text i explicació es troben de costat i hom en pot fer molt fàcilment, si vol, una lectura per separat, o bé pot anar estudiant gradualment cadascun dels elements del ritual.

El llibre acaba amb una bibliografia força abundant, tot i que hi trobo a manca alguns títols. Per exemple, alguns de relatius a les catequesis baptismals: la sèrie de catequesis de Joan Crisòstom publicada per Papadòpulos-Kerameus en 1909, o també l'edició de les catequesis mistagògiques de Ciril de Jerusalem feta per A. Piédagnel i publicada dins la col·lecció «Sources chrétiennes» (l'autor les cita segons la PG). No veig usades les homilies de Procle de Constantinoble, que podien aportar elements interessants i són un bon exponent de la catequesi baptismal de la capital de l'imperi (les del Crisòstom pertanyen al seu període antioquè). Sobre Procle, vegeu J. LEROY, *L'homilétique de Proclus de Constantinople* (Studi e Testi 247), Vaticà 1967, i S. JANERAS, *La predicació pasqual i baptismal de Procle de Constantinoble*, dins *RCatT* 5 (1980) 131-155. Sobre el baptisme en el ritu bizantí, calia afegir-hi, per ex., P. DE MEESTER, *Studi sui sacramenti amministrati secondo il rito bizantino*, Roma 1947, J. LÉCUYER, *Théologie de l'initiation chrétienne chez les Pères grecs*, dins *La Maison-Dieu* 58 (1959) 5-27, o alguns treballs de P. Trempeles.

El llibre és molt ben editat. Les reproduccions fotogràfiques en color de les trenta-vuit làmines són d'agrair, especialment les que presenten baptisteris. Al llarg de l'obra, una anotació marginal indica la làmina que correspon al tema d'aquell passatge concret. Un llibre, en resum, molt útil per al coneixement dels ritus d'iniciació cristiana en la tradició patristica i bizantina.

Sebastià Janeras

Katharina BETA, *Die russische Seele. Vom Denken, Fühlen und Beten des russisch-orthodoxen Christen*, Wien, Verlag Herold, 1988, 160 pp., 5 il·lustracions.

Aquest petit llibre ve a ser com un testimoni de la seva autora, com un anunci al món del gran misteri que ella ha descobert. En efecte, nascuda a Silèsia, després d'un greu accident inicià una recerca interior que la dugué a Crist en l'Església ortodoxa russa. Membre de la Fundació «Pro Oriente» de Viena, té una important activitat ecumènica i ha publicat alguns llibres, entre els quals una biografia de l'estàrets Silvà del Mont Athos. En el llibre que presentem, publicat en ocasió del mil·lenari del baptisme de la Rus' de Kíev, ofereix una visió, des de l'interior, de l'Església ortodoxa russa. D'una manera senzilla i molt entenedora exposa la situació actual i l'estructura de l'Església ortodoxa russa, la seva història (amb unes pàgines sobre els punts de fricció i de separació entre Orient i Occident), la seva essència (assenyala la diferència entre el cristià occidental, més atent al fer, i l'oriental, que accentua el sofriment i el sentiment), el dret eclesiàstic occidental i oriental, l'espiritualitat ortodoxa (cal destacar alguns subtítols: «divinització», «primacia de l'amor», «caràcter pasqual», «la litúrgia com a tret fonamental», «l'Església de l'Esperit Sant», «temor davant el sagrat», «punt mitjà entre la paraula i el sacrament»), la veneració de les icones. El penúltim capítol comenta, pas per pas, la Divina Litúrgia (la litúrgia eucarística), mentre que el darrer capítol és dedicat a la pregària (formes externes, l'ofici diví, la pregària del cor, la santificació com a manament de Déu).

Un llibre senzill, sense pretensions d'erudició (potser algunes qüestions demanarien alguna precisió més acurada), ple de sinceritat, vessant d'amor per l'Església en la qual l'autora ha descobert Crist, i que pot servir realment —aquesta deu ser ja la finalitat que l'autora es proposa— perquè el cristià d'Occident conegui una mica més «l'ànima russa» i, en ella, l'ànima i el cor de tot el cristianisme d'Orient.

Sebastià Janeras

U. DOMÍNGUEZ DEL VAL, *Estudios sobre literatura latina hispano-cristiana. Tomo I: 1955-1971*, Madrid, Fundación Universitaria Española, 1986.

En aquest volum, el professor Domínguez del Val, un dels millors especialistes en la patrologia de la nostra península, ofereix als lectors la primera part d'una extensa bibliografia comentada sobre els antics escriptors cristians hispànics, que va des d'Osi de Còrdova fins a Julià de Toledo. Més que la bibliografia –gairebé uns nou-cents volums i articles–, el més important del volum és la valoració que l'autor fa de cada estudi i les idees que aquests li suggereixen. La bibliografia només comprèn els anys 1955-1971, però serà seguida per una segona part que s'entendrà fins a l'any 1986 inclusivament. Amb molt bon criteri, l'autor divideix la bibliografia en tretze amplis capítols disposats en aquest ordre: bibliografies, estudis històrico-doctrinals de caràcter general, arrianisme (Osi, Potami, Gregori d'Elvira), Priscilià i antipriscillianistes (Baquiari...), Pacià i Egèria, poetes (Juveni, Damas, Prudenci...), antipelagians (Orosi), historiadors (Hidaci, Joan de Bíclara), ascètica i moral (Eutropi i Martí de Braga), monacat (Pascasi, Leandre...), Isidor de Sevilla, cicle isidorià (Sisebut, Brauli, Joan i Taixó de Saragossa, Eugeni, Ildefons i Julià de Toledo), i varis. Com és lògic, el capítol més extens és el d'Isidor de Sevilla. Els estudis sobre la litúrgia hispana d'aquests segles també hi figuren, encara que, com ja s'indica en la introducció, no d'una manera exhaustiva pel fet que aquesta àrea ja compta amb bibliografies pròpies que van fins a l'any 1971. L'autor aspira a oferir als especialistes en la matèria i als investigadors en tots els àmbits de les ciències eclesiàstiques i de la història l'estat de la qüestió sobre cada un dels antics pares hispànics i llurs obres, i cal reconèixer que ho ha ben assolit. Les notes i comentaris són fruit de les seves àmplies lectures de cara a la redacció d'una gran *Historia de la antigua literatura latina hispano-cristiana* que prepara des de fa més de trenta anys i que és d'esperar que no tardarà a ser publicada. Per la nostra part, només gosem fer-li una remarca de tipus metodològic. En no haver numerat les citacions bibliogràfiques de les obres i articles que esmenta, tampoc no ha pogut repetir aquesta numeració en els paràgrafs en què les comenta, i això ofereix a qui la consulta moltes dificultats de lectura. Seria molt d'agrair que tingués present aquesta remarca en el segon volum de l'obra i en els que anys a venir puguin completar-la.

M. S. Gros i Pujol

Platón-Teeteto o sobre la ciencia. Ed. bilingüe. Edició, pròleg, traducció i notes de M. BALASCH. Introducció general d'A. ALEGRE GORRI, Barcelona-Madrid, Ed. Anthropos i Ministerio de Educación y Ciencia, 1990, 286 pp.

Els qui han seguit el llarg treball de traducció de clàssics grecs i llatins que Mn. Balasch Recort ha fet i continua fent, gairebé sempre al català, ja sabien del rigor habitual de les seves versions. Ara podran comprovar-ho una altra vegada en examinar la bella edició bilingüe grega i castellana del *Teetet* que acaba de publicar l'ed. Anthropos en col·laboració amb el Ministeri d'Educació i Ciència. Tant en precisió com en literalitat no desmereix, sinó que més aviat supe- ra les ja existents en el mercat.

És ben conegut que en el *Teetet* hi ha problemes de traducció gairebé insolubles, com p.e. els valors oscil·lants de la mateixa *episteme* i derivats o els de l'*aisthesis*. Balasch s'ha decidit a traduir-los gairebé sempre per «ciència» i per «percepció».

Les notes a propòsit del text grec són les imprescindibles. Volen ser i són, exclusivament, una guia de lectura del diàleg. No es fa referència mai ni a paral·lels del mateix Plató ni a altra literatura adient.

El pròleg conté una molt breu i exacta biografia de Plató (pp. 39-45) com també un recorda-

tori telegràfic de la filosofia platònica (pp. 45-48). S'acaba amb la presentació del *Teetet* (data, composició i contingut) (pp. 48-54) i de la seva tradició manuscrita (pp. 54-57). Austeritat, precisió al màxim i laconisme presideixen, doncs, el pròleg.

La introducció general d'A. Alegre (pp. 7-38) és una altra cosa. Sembla més aviat adreçada a alumnes de batxillerat o de primers cursos universitaris, per tal d'oferir-los una presentació senzilla, aproximada i feta amb simpatia de la filosofia de Plató en general (pp. 7-24) i del *Teetet* en particular (pp. 24-38). Depèn força de Cornford pel que fa a la interpretació general i quant al *Teetet* té també la virtut de recordar-nos algunes pistes posades ja en evidència per A. Diès o també darrerament per A. Vallejo Campos en l'edició de l'Ed. Gredos (Madrid 1988) del *Teetet*. Aquesta introducció, però, no ens treu encara l'enyorança que a la península s'escriuï quelcom de semblant introductori al *Teetet* com el treball, pràcticament definitiu, del ja citat A. Diès en l'ed. francesa de «Les Belles Lettres».

Amb tot, tenim al davant una molt bona eina de treball i un servei valuós per als qui vulguin endinsar-se en un dels diàlegs aporètics més significatius de la vellesa de Plató.

Josep M. Via Taltavull

V. IGUAL LUIS, *La Analogia*, Barcelona, PPU, 1989, 242 pp.

El dominic V. Igual és professor de Metafísica a la Facultat Eclesiàstica de Filosofia de Catalunya. Promociones y Publicaciones Universitarias acaba de publicar-li ara la tesina de llicenciatura en filosofia a la Universitat de Barcelona consistent en un remarcable *Estudio preliminar, traducción y notas al «De nominum analogia» de Tomás de Vio, Cayetano* i titulat en portada *La Analogia*.

Qualsevol lector mínimament assabentat de les qüestions filosòfiques bàsiques sap de la importància d'un treball d'aquesta mena. Important, perquè finalment fa a mans dels investigadors d'Espanya i d'Amèrica Llatina una primera versió castellana del tan difícil –per la llengua i pel contingut– tractat del Gaietà (pp. 89-199). Important, d'altra banda, per l'estudi preliminar (pp. 15-88), en el qual, després de la Introducció i d'un capítol força genèric (pp. 23-33), s'entra de ple i amb rigor en els problemes bàsics de l'analogia com a mètode i com a doctrina i en allò tan peculiar i difícil del «sensus analogiae» (pp. 35-61), per a acabar amb una suficient descripció del context històric-cultural del *De nominum analogia*.

Però cal també agrair al P. Igual dues aportacions significatives. En primer lloc, les notes a la seva versió del cardenal Gaietà. Es basa, certament, en les del P. Zammit de l'edició llatina de l'Angelicum; però, ultra explicitar-les i publicar complets els textos de les referències, n'hi afegeix moltes d'altres degudes a ell mateix i, sobretot, als PP. H. R. Robillard, en *De l'analogie et du concept d'être de Th. de Vio, Cajetan*, B. Montagnes en *La doctrine de l'analogie de l'être d'après S. Thomas d'Aquino* i no cal dir que també al monumental *De Analogia* del P. J. M. Ramírez.

La segona aportació fa referència a la Bibliografia que, com el mateix P. Igual afirma (p. 201), «se refiere al tema de la analogia y, fundamentalmente, a su aspecto filosófico». 737 entrades de «fonts» (1-39); diccionaris i enciclopèdies (40-71); estudis de caire general o de caire complementari (72-286); estudis de caire específic (287-737) fan d'aquest llibre una eina imprescindible per a qualsevol que vulgui estudiar algun dels aspectes d'aquesta problemàtica. Juntament amb les notes –tan intel·ligents– al text, ja esmentades, l'acrediten com un treball de primera qualitat.

He dit abans que la versió castellana és una primera versió. Vull indicar així les dificultats extraordinàries que, en aquest cas, ha hagut de superar el P. Igual i prevenir també que ací i allà resten encara problemes a resoldre per tal d'obtenir finalment una versió crítica i definitiva del text del Gaietà. El P. Igual és segurament l'home més ben preparat per a intèr-ho i rebreix del tot en una pròxima edició d'aquesta rellevant obra.

Josep M. Via Taltavull